



ברכה על דבר שלבסוף לא נעשה

”וּבִרְכָּתָאֵתָהּ אֶרְאֶה”

(דברים פרק ח פסוק י)

בידו לקיימה, משא"כ בברכות שבח והודאה. ודו"ק שלמהלך הראשון מיושבת קושיא דידן גבי נט"י, משא"כ למהלך השני שהרי גם נט"י היא ברכת המצוות.

אולם בעצם הבנת השד"ח בטעמא דהריטב"א, דכל שבשעת הברכה כוונתו לשם מצוה, אף דאח"כ נמלך, בתר שעת הברכה אזלינן, והיא היתה לצורך שהרי אז היה דעתו לאכול. הנה הגם שכן הבין בשו"ת עמודי אש (סי' ב אות לג), ומזה הביא סיעתא לקולא במה שדן האם מי שבירך על מצוה יכול לחזור בו ולא לעשותה, דלהאמור חזינן דשפיר דמי כיון שזה לא ברכה לבטלה. הנה בפשוטו הדבר תמוה, דהא מפורש בשו"ע (או"ח סימן רו סעיף ו) שאם נטל בידו פרי לאוכלו ובירך עליו ונפל מידו ונאבד או נמאס (ועי' לשערי תשובה סו"ס קסז שכתב כן לגבי מי שבירך על פרוסת לחם ונפלה), צריך לומר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" על שהוציא שם שמים לבטלה. אלמא כל שלבסוף התברר שבירך לחינם ולא חלה הברכה, הרי היא ברכה לבטלה. [והגם שיש לדחוק, שכל עוד יכול לומר בשכמל"ו חשיב שיכול לתקן במקצת את הברכה עצמה וכלפי זה הוי הצלה דלא ליהוי בטלה, משא"כ היכא שהתרחק מהברכה ואין יכולת לשנותה, הרי היא קיימא לעצמה ואין צורך לדחוק עצמו לעשות המצוה כדי שלא תהא הברכה לבטלה. מ"מ זהו חילוק זר ומוזר ואין לאומרו בחינם ללא הכרח גמור].

וקושטא שהמעייין במקור הדברים בחידושי הריטב"א יראה שאין כוונתו כאמור (וכבר הודה השד"ח שאין ספר חידושי הריטב"א תחת ידו). וזה לשון הריטב"א, והנוטל ידיו לאכילה וברך על נטילת ידים ואחר כך נמלך ולא אכל עכשיו, אין בכך כלום ואין מחייבין אותו לאכול כדי שלא תהא ברכתו לבטלה, דהא מכיון שנטל ידיו גמרה לה ברכת הנטילה שעליה הוא מברך, וההיא שעתא דעתו היה לאכול, וכן דנתי לפני מורי נר"ו והודה לדברי. ומבואר יוצא שלא בא הריטב"א מצד חשב לעשות מצוה ונאנס, אלא כל טעמו הוא מפני שבאמת הייתה כאן מצוה שעליה חלה הברכה, שבתחילה נטל ידיו בשביל לאכול ועל נטילת ידים זו חלה הברכה, ולא אכפת לן שלבסוף החליט שלא לאכול, כיון שמכל מקום בשעה הנטילה היא היתה על דעת לאכול וכל שדעתו לאכול יש חיוב ליטול ידים וממילא נטילה זו היא סיבה לברכה. אבל כאשר מברך על איזה מעשה מצוה ולבסוף לא עושהו.

בירור דברי הריטב"א בנטילת ידים
ודברי הרשב"א במצוה התלויה בחברו.

בשערי תשובה (סימן קנח ס"ק א) הביא מהחיד"א במחזיק ברכה (בקונטרס אחרון ס"ק א) שכתב הריטב"א בחולין (קו: ד"ה ואגב) אם בירך 'על נטילת ידים' ונמלך שלא לאכול, לא הוי ברכה לבטלה. ועיין בחזון איש (או"ח סימן כה אות ח במוסגר) שהביאו בשתיקה. אולם בשדי חמד (אסיפת דינים מע' ברכות סי' א אות כט) הקשה על דבריו מדברות הרשב"א בתשובה הידועה (ח"א סימן יח, אמנם עי' במחז"ב סימן תלב שתשובה זו רק העתקה ולא סבירא לה הרשב"א) שכל מצוה שתלויה באחרים כגון צדקה וכדומה שהיא תלויה בחברו, ואפשר שלא יתרצה חברו והמעשה בטל, לא תיקנו עליה ברכה. אלמא דבכהאי גוונא הוי ברכה לבטלה. עיי"ש שמכח זה כתב שאם ארע לו כזה דבר, ידחוק עצמו לאכול כדי שלא ייכנס בחשש ברכה לבטלה. ושוב ראיתי בכף החיים (סימן קנח ס"ק ו) שהעתיק מסקנתו זו.

והנה בעצם ההערה מהרשב"א, יש לומר בפשיטות, בדקדוק לשון הרשב"א דלא קאמר שנמצאת 'ברכה לבטלה' אלא רק שנמצא 'המעשה בטל', ושפיר מודה הרשב"א שאין כאן ברכה לבטלה מכיון שהאדם בירך על דעת לעשות המצוה ומה שאח"כ לא יכל לעשותה אין זה מחשיבה מעיקרא לבטלה, אבל מכל מקום לבסוף במציאות לא היה כאן מעשה מצוה, ועל זה קאמר הרשב"א שלא תיקנו ברכה על דבר שלא תלוי בו אלא ברצון חברו ולבסוף יתברר שהברכה היתה מיותרת. דאע"ג שאינה לבטלה, עכ"פ מחמת סירוב חברו יתברר שמעיקרא לא הייתה נצרכת, ואין לתקן ברכה על כזה מעשה מצוה.

וקושטא שהשד"ח גופיה רמז לעוד ישוב בזה, שציין למה שהביא לעיל מיניה (אות טז) דברי החתם סופר (או"ח סי' נד) ליישב דעת הרשב"א ממה שמברכים ברכת האירוסין ולא חוששים שמא האשה המתקדשת תחזור בה אחר הברכה קודם הקידושין, שכוונת הרשב"א שכל מצוה שהיא לטובת חברו ואם ירצה חברו שלא לקבל אותה טובה אין כאן מצוה, משא"כ פו"ר אינה לטובת האשה אלא חוב שהטיל עליו הקב"ה למצוא אשה שתינשא לו, ואם לא ימצא אשה הרי הוא חשב לעשות מצוה ונאנס ולא עשה. ועוד חילק דלא קאמר הרשב"א להך כללא אלא בברכת המצוות, שאינו יכול לומר 'וציונונו' על מצוה כזו שאין

וראיתי בשו"ת יביע אומר (ח"א יו"ד סימן כא אות ו) שעמד בקושיא זו, וכתב ליישב דאי הכי נמי התוספות בזה לשיטתם אזלי, דאינהו גופייהו (במנחות סו.) פליגי על בה"ג וסברי דבספירת העומר הוי כל לילה ולילה מצוה בפני עצמה ואין אחת מעכבת חברתה, משא"כ ספירת זבה שכולם לצורך הטהרה, ליכא בכל יום מצוה בפני עצמה. אבל לדעת בה"ג שאם שכח ולא ספר לילה אחד בספירת העומר אינו יכול לספור עוד בברכה, אכן מוכח שגם בכהאי גוונא יכול לברך ולא חוששים לשמא ישכח ותתבטל הספירה, ואמנם כעת צריך ליישב קושית התוספות לגבי ספירת זבה מדוע לא תיקנו עליה ברכה, ויש לומר כחילוק הרדב"ז (שו"ת ח"ד סי' כז), דהיינו טעמא שאין לברך על ספירת שבעה נקיים, משום שאינה מצוה הכרחית, שהרי אם לא רצתה להיזקק לבעלה ולהיטהר הרשות בידה, עיי"ש מה שבירר ביסוד הרדב"ז ואכמ"ל.

ובספר מרפסין איגרי (ענייני ספירת העומר אות ח) הביאו לתרץ בשם רבינו הגר"ח קנייבסקי זצ"ל, שבספירת זבה חוששין שמא תראה ותסתור, שדבר זה אינו בידה כלומר אינו בשליטתה, משא"כ כאן לגבי ספירת העומר, זה גופא מוטל עליו לא לשכוח אלא לזכור לספור ולברך כל יום עד השלמת הימים. שוב ראיתי שכן תירצו בבתי כנסיות (על השו"ע ס' תפט דף פח טור ד ובמהדו' המאור הוא בעמ' ער) ובשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר (יו"ד סימן קצח), שבוה אין הדבר תלוי ברצונה כי הסתירה תהיה בעל כרחא, משא"כ בספירת העומר הדבר תלוי בו שיתאמץ לזכור לספור כל יום ויכול גם לעשות תזכורות וסימנים. והוסיף רבי עזריאל, שבזבה זה דבר התלוי בגופה ונמצא שכבר עכשיו מונח חשש בטבע שמא תסתור, משא"כ ספיה"ע שיכול לדאוג שלא ישכח וא"כ אדרבא כעת מונח אצלו שלא ישכח.

עוד הביאו בשם ראש הישיבה הגר"ח פ' שיינברג זצ"ל, שתירץ שבספיה"ע גם אם הוא ישכח לספור לילה אחד אין ברכתיו לבטלה, כיון שהוא קיים חלק מהספירה ורק שהיא לא יכולה להצטרף להמשך משום דבעינן תמימות. ונראה שאין כוונתו לומר שכל יום זה מצוה בפני עצמה ורק שיש דין 'צדדי' של 'תמימות' הדורש רצף בספירה, אלא נראה כוונתו שהברכה היא על "מעשה המצוה" גם כש"מקיים" רק "חלק מהמצוה". ושוב ראיתי לו במשמרתו (משמרת חיים ח"א ספיה"ע סימן ב) שכתב כן, דאפילו להני ראשונים דסוברים דבעינן תמימות, אין הפשט דספירת לילה אחת אינה כלום, אלא לעולם ספירת לילה אחת היא חלק מן המצוה, ורק יכול לברך כל עוד שזה חלק מן המצוה השלימה דהיינו שיכול להצטרף לתמימות, ולכן אם שכח לילה אחת ואינו יכול להצטרף לתמימות אינו יכול עוד לברך, ובכל זאת תקנו ברכה על ספירת העומר שהרי אפילו אם ישכח לילה אחת ברכתיו לא היו לבטלה דבספירתו שספר קיים החלק מן המצוה שהיה ראוי להצטרף לתמימות.

והנה באמת יש לחקור, כשמברך על עשיית חלק מהמצוה ולבסוף לא השלים את המצוה, האם זה ברכה לבטלה. ולכאורה בנקודה זו מוכח בתוספות שלא שייך ברכה, שהרי קאמרו הכי גבי בספירת זבה, הגם ששם כבר התחילה את המצוה ורק שאחר כך סתרה. ואמנם יש לומר כאמור שאין הוכחה דהוי ברכה לבטלה, אלא רק שבכהאי גוונא מעיקרא לא תיקנו ברכה. אך עכ"פ אי נימא שבה"ג מודה שכל יום מקיים מצוה ורק יש דין תמימות, תו קשיא אמאי בספירת זבה לא אמרינן הכי וממילא תוכל לברך. ועל כרחך צריך לחלק בין ספירת זבה שהיא ספירה פרטית ואישית, לבין ספירת העומר שהיא ספירה של כלל ישראל וביותר שהימים מנויים בהם מצד עצמם ואינם תלויים בספירת אדם זה או אחר. ועוד יש להרחיב בעומק הענין בחילוקים והגדרות, אלא שזה קובע ברכה לעצמו בענייני ספירת העומר, ואכן הרחבתי בזה בדוכתא אחרינא, ואין כאן מקומו.

ברור שזה ברכה לבטלה, ואם היה אנוס אזי זה ברכה לבטלה באנוס. וממילא לק"מ מדברי הרשב"א שאין מברכים על מעשה שיכול להתבטל, וכמובן.

ולדרך זו בריטב"א יש לדון במי שמסופק האם יאכל לבסוף או שמסופק אם יאכל כשיעור המחייב בנטילת ידיים, דלכאורה מכיון שנוטל כדי שאם ירצה לאכול יהיו ידיו טהורות הרי שפיר יש כאן סיבה לברכה, אכן יש לומר דאדרבא כיון שמעיקרא מסופק בדבר הרי הוא בספק אם יכול לברך ובפרט שנטילת ידיים מדרבנן וממילא מספק לא יברך, וצ"ע. וממורנו הג"ר מאיר קאופמן שליט"א שמעתי לדון לפי הריטב"א, דלכאורה לא רק אם כבר בירך על הנטילה לא היא ברכתו לבטלה כאשר החליט שלא לאכול, אלא גם אם נטל על דעת לאכול וקודם שבירך החליט שלא לאכול, יצטרך לברך על נטילה זו, שהרי בשעה שנטל היה זה מעשה מצוה שנטל ידיו לטהרם כדי לאכול. ואם נימא שכל מה שזה מעשה מצוה הוא רק כשבסופו של דבר משתמש בנטילה זו משא"כ כשלא אכל מחמתה אינה נחשבת מעשה מצוה, א"כ גם כשכבר בירך הרי זה ברכה לבטלה. ואמר לבאר בזה, שאמנם גם אם לבסוף אינו אוכל אין מתברר בזה שלא היה כאן מעשה מצוה, אלא שפיר הוי מצוה וחלה הברכה וכבר לא אכפת לן מה יהיה בעתיד, כי העתיד לא יהפוך את הברכה לבטלה כאשר כבר היתה כאן עשייה בפועל, אך כל עוד לא בירך אין הוא יכול לברך על הנטילה כאשר הוא יודע שעיקר הסיבה לנטילה כבר לא קיימת.

ג. ברכה על ספירת העומר וספירת זבה

והנה כעין דברות הרשב"א מצאנו לרבותינו בעלי התוספות במסכת כתובות (עב.) ד"ה וספרה לה לעצמה, שכתבו להקשות אמאי אין מברכת זבה על ספירתה כמו שמברכין על ספירת העומר דהא כתיב (ויקרא טו כח) 'וְסִפְּרָהּ לָהּ', ותירצו שאין מברכין אלא ביובל שמברכין בית דין בכל שנה שלעולם יוכל למנות כסדר וכן עומר אבל זבה שאם תראה תסתור אין לה למנות. ומבואר יוצא כאמור, שכאשר המצוה עצמה תתבטל לא תיקנו ברכה. ומה שביארנו שאין הכרח בדעת הרשב"א שסובר שלמפרע נעשית הברכה לבטלה, אלא סגי במה שמתברר שאין בה צורך ולהכי לא מתקנים ברכה על מצוה כזו, הסבר זה תקף נמי בדברי התוספות, דלא אתו עלה מצד ברכה לבטלה אלא רק שזה סיבה שלא לברך. אלא שיש חידוש בתוספות, דחזינו שלא רק במצוה לחבירו אמרינן הכי, וכמו שכתב החת"ס צד כזה בדעת הרשב"א, אלא גם במצוה דרמי אגברא גופיה לא תיקנו עליה ברכה כאשר אפשר שתתבטל המצוה. ואף גם זאת חזינו בתוספות, דלא רק כאשר יש חשש שמא תתבטל המצוה מתחילה שלא תבוא כלל לידי עשייה, אלא אפילו באופן שכבר התחילה המצוה ורק יש חשש שמא לא תמשיך ותושלם כתיקונה, לא תיקנו על מצוה זו ברכה, ודוק"ה.

וידוע להקשות מספירה על ספירה, דהנה ידועה שיטת בעל הלכות גדולות (סוף סימן עא) דבעינן 'תמימות' בספירת העומר, וכשלא ספר לילה אחד אזי כל הימים הראשונים יפלו ולא יוכל להמשיך לספור בברכה, ואם כן לשיטתו צריך ביאור אמאי מעיקרא מברכים על הספירה ולא חיישינן שמא ישכח לספור פעם אחת ואזי נמצאו כל ברכתיו לבטלה למפרע, ומאי שנא מספירת זבה שמטעם זה אינה מברכת. ודו"ק שכל החילוקים הנזכרים לעיל לא שייכים כאן, כיון שגם כאן אין דיון מסוים על מי ששכח אלא דנים על עיקר תקנת הברכה בספירת העומר, שלא היה להם לתקן אותה כל שהמצוה יכולה להתבטל. ואמנם יש מקום לחלק בכמה אנפי בין נידון זה לנידון הרשב"א, אך עכ"פ לדברות התוספות שאמרו יסוד זה על ספירה גופא לגבי זבה, שפיר קשיא אמאי לא אמרינן הכי לגבי ספירת העומר.

ג. ברכת 'המפיל' וברכה על שינה בסוכה.

והנה כתבו התוספות בברכות (יא:), וא"ת מפני מה אין אנו מברכין לישן בסוכה, וי"ל דברכה דאכילה שמברכין לישב פוטרנו, א"נ משום שמא לא יישן והוי ברכה לבטלה שהרי אין בידו לישן כל שעה שירצה. עכ"ד. ולעצם קושיהם היה אפשר ליישב כמשנ"ת בתשובת הרשב"א ובתוספות כתובות שאין מתקנים ברכה בדבר שיכול להתבטל אף אם למעשה לא יחשב ברכה לבטלה, ואין לומר שזו גופא כוונתם, דמשמעות דבריהם שבפועל יהא ברכה לבטלה ממש ולא רק שיש כאן סיבה בעלמא שלא לתקן מעיקרא. ואמנם אפשר שבתיורצם הראשון חלקו על כך וסביר דאילו היו מתקנים והיה מברך ולא מצליח לישון לא הוי ברכה לבטלה, ולהכי הוצרכו לתרץ שברכת האכילה פוטר את השינה. אכן יש לומר שגם אם בעלמא נימא דבדבר שיכול להתבטל לא הוי הברכה לבטלה למפרע, כל זה כאשר התחיל במצוה ולא השלימה (כספירת זבה) או שעשה מעשה לקראת מעשה הבא (כנט"י לאכילה), משא"כ הכא לא התחיל כלל המצוה. ומאידך יש לומר שכל דבר שלא התחיל המצוה ולא ידעין שאכן יעשה אין לו לברך, משא"כ כשסובר שיקיים ובידו בדרך הטבעית לעשות כן יש לו לברך, ולכן סתם אדם שהולך לישון הרי אמור להירדם.

ונפקא מינה בזה לברכת המפיל, אי חיישין בה שלא יירדם. אך יש לדחות, דאין הברכה על השינה, אלא על כך שהקב"ה נתן לאדם את האפשרות לישון, וכן יש בה בקשה שתהיה השינה טובה ומועילה, וממילא החיוב הוא כאשר הולך לישון, ועי' תשובות והנהגות (ח"ב סימן קלא) ששמע ששחסידי בעלז לא מברכים אותה וגם בבריסק לא נהגו, משום שלא תיקנו הברכה כשהולך לישון אלא כשחבלי שינה כבר בעיניו, ודחה מנהג זה. ובעובדות והנהגות לבית בריסק ח"ב (עמ' סא) כתב, ששמע מגאון אחד שמרן הגרי"ז זצ"ל לא היה נוהג לברך לפני השינה ברכת המפיל משום מעשה שאירע עימו, פעם אחת בירך הברכה ולפתע החל לחשוב שהרי עכשיו הוא מחוייב להירדם כי אם לא ירדם הברכה שבירך תהיה ברכה לבטלה, ומרוב מתח והתרגשות לא היה יכול להירדם כל אותו הלילה. ושם בח"ג (עמ' קסט) כתב שסיפר לו הגרמ"ד בן מרן הגרי"ז, שהוא לא היה נוהג לומר ברכת המפיל לפני השינה שכן היה חושש שמא לא ירדם ואז הברכה תהיה חלילה לבטלה, אולם בחודשים האחרונים לחייו ראהו כמה פעמים שאמר ברכת המפיל ושאל את אחותו לפשר השינוי בהנהגתו מאז, ואמרה לו שכיון שבזמן האחרון ראה שהוא נרדם מיד על כן החל לומר ברכת המפיל. וזה דלא כמה שאמר הגרא"ל (אעלה בתמר מתורת בית בריסק עמ' פ) שרק בלילה האחרון לחייו בירך ברכת המפיל ולא קם משינה זו.

שוב נדפס גליון פלפולא דאורייתא (מס' 104) ל ידידי הגר"ר רפאל סוויד שליט"א, ושם (בהערה 3) כתב בזה הלשון (הסוגריים במקור), ונודע המעשה מאחד מגאוני הדורות שלא היה מברך המפיל מחשש שמא לא ירדם [וצ"ל שהיה סובל מנדודי שינה באופן מיוחד, דאל"כ הלא ע"ז גופא תיקנו חז"ל] ופעם אחת היה עייף מאוד ואמר לעצמו שהפעם בוודאי ירדם, ועל כן בירך המפיל, ובסופו של דבר מרוב מתח לא נרדם, מחשש שיהיה ברכה לבטלה. עכ"ד. ולהאמור אין הדברים מדויקים, ואדרבא בגלל שפעם אחת מרוב מתח על הברכה הוא לא נרדם, לכן הפסיק לברך אותה. והנה בגליון הנזכר הרחיב בגדר דברי הריטב"א ובמסתעף לכמה עניינים (ומתוך משנ"ת כאן יש הרבה מה להעיר עמש"כ שם), ונגע בהרבה נקודות שדיברתי בהם כאן לעיל ולהלן, ולא אכפול הדברים, רק אציין למה שדן שם ולא כתבתי כאן, דן שם לגבי גר קטן כשחוזר בו האם מתברר שהיין שנגע בו בגירותו נהפך למפרע ליין נסך, וכן דן לגבי דין 'קידוש במקום סעודה' כאשר לבסוף שינה מקום הסעודה, ובדין תפילת הדרך שלאחר שבירך נמלך ולא יצא לדרך, ועיי"ש.

ד. להימלך מלחזור לביתו ששם דולקים נרות שבת

ובעובדי אורח ספר 'הליכות שבת' (שו"ת ח"א עמ' טו) ראיתי שנשאל לגבי זוג שהדליקו נרות בביתם ולאחר מכן הלכו להוריהם לסעודת שבת, אך לאחר הסעודה החליטו להישאר ללון בבית ההורים, האם יש בזה חשש ברכה לבטלה אם לא יחזרו לביתם ליהנות מאור הנרות. והשיב שלכתחילה עליהם לשוב לבית, כמבואר בשו"ע (סימן רסג סעיף ט) שהמדליקים בזויות הבית ואוכלים בחצר ואין הנרות ארוכים שדולקים עד הלילה, הוי ברכה לבטלה. אבל אם קשה להם לחזור לביתם, יכולים להישאר בבית ההורים, כיון שבשעת הברכה התכוונו לחזור וליהנות מהנרות, לא מיקרי ברכה לבטלה. ובמוסגר כתב שכיוצא בזה מצאנו בדברי הריטב"א לענין נטילת ידיים, וציין לספר 'פסקי תשובות' (ח"ב עמ' שלו הע' 23) עיי"ש.

והנה להאמור לא נאמרו דברי הריטב"א אלא לענין נטילת ידיים וכדומה שהברכה חלה על המעשה שעשה עמה אע"פ שאותו מעשה הוא הכנה לצורך אחר, אבל בברכה על סתם מצוה באופן שהמצוה עצמה לא נעשתה הרי זה למפרע ברכה לבטלה. ועיינתי שם בפסק"ת וראיתי דנחית לחילוק זה בכוונת הריטב"א, וא"כ דברי ה'הליכות שבת' צריכים ביאור. אמנם בינותי שלעצם הענין של ברכה על הדלקת נרות, יש מקום לדון שנידון זה דמי לנידון הריטב"א, כיון הברכה חלה על מעשה ההדלקה שנעשה עמה (ואכמ"ל אם יש להדליק ואח"כ לברך או לברך ואח"כ להדליק), ורק שיש תנאי שיהנה בשבת מאור הנרות, ואם כן זה כמו ברכת ענט"י שחלה על הנטילה ורק שצריך שיאכל לבסוף. אלא דלא דמי לגמרי, כיון שבנטילת ידיים הברכה הייתה ענט"י ומעשה זה היה באופן מושלם ורק שהוא כהכשר ומבוא לאכילת פת לאחר מכן, ובפרט דשייכא ברכה זו בפני עצמה כגון כשקם משנתו בבוקר, משא"כ בהדלקת נרות מה שנצרך אח"כ אינו פעולה נפרדת בדבר אחר, אלא הוא הביטוי להדלקה עצמה שהוא נהנה מהנרות הדולקים, ובזה אפשר שלא נגמר הענין אלא כשנהנה מהנרות, ודוק"ה ועיי"ן.

עוד יש לרשום כאן בהעמקת יסוד הריטב"א עד היכן גבולו ועניינו, מה שהביא מורנו הגר"מ קאופמן שליט"א בשיעורו (בכולל ערב 'אליבא דהלכתא') מדברי רבינו הגדול ר"א גניחובסקי זצ"ל בספרו 'בר אלמוגים' (סימן יד) בשם ספר חסידים (ולא הראה מקורו טהור ולא מצאתי) שמי שנטל ידיו בצום ובירך ענט"י, אסור לו לאכול, ומשום הכי ברכתו לבטלה. ובפשטות דברים אלו נדחים מפני דברות הריטב"א. אך אמר הגרמ"ק שיש לחלק בזה, דשאני הכא דמעיכא אין לנטילה שלו משמעות, כיון שאסור לו לאכול, וממילא בזה נחשב שמבורר מתחילה שאין זו נטילה לאכילה. אכן לידי מסתברא, דכיון שאין הצום מפקיע דין נטילה, ואם יאכל בצום, הרי התברר שנטל ידיו לאכילה, א"כ לא חשיב אלא אריה דרביע עליה. וקושטא שהסתפק הגרמ"ק שליט"א במי שנטל ידיו ואח"כ רואה שאין לו כלל פת, שבהשקפה ראשונה הרי זה נידון הריטב"א, אך להאמור הרי מתחילה לא היתה כאן נטילה בשביל אכילה שהרי אין לו פת ובכהאי גוונא אפשר שנחשב שבירך בשוגג ברכה לבטלה, וצ"ע.

ה. ברכת הנשאל על התרומה והשוחט ונמצאת טריפה

ומצאנו מצוות מסוימות שיש בהם סברא מיוחדת לומר שאף בהתבטלותן אין ברכתן לבטלה, זה יצא ראשונה הך דינא דאפשר להישאל על התרומה (עיי' נדרים נט.), וב'ספר יהושע' (פסקים סימן תקיד) עמד בזה דלכאורה עושה למפרע ברכתו לבטלה, עיי"ש שנדחק שזה חל על הפרשה אחרת, וע"ע מש"ת בשו"ת חוות יאיר (סי' קל). ובשו"ת חתם סופר (י"ד סו"ס שכ) כתב בזה, דאמנם בחינם אין להישאל על התרומה ולגרום ברכה שאינה צריכה שנית, אבל מכל

מקום אם אירע שהתחרט מחמת איזה טעם שיהיה ויחזור ויתרום ויברך שנית, אין כאן שום בית מיחוש לברכה ראשונה שהיתה לבטלה, כי אין כאן ברכה לבטלה, שככה מברך "וציונו להפריש תרומה חלה", וענין הפרשת תרומה חלה הוא שישאר לו כח לשאול עליהם וכה ציונו להפריש אותם על דעת זה, וכן עשה והפריש. עכ"ד. ומבואר שכיון שחלק מדיני המצוה זה האפשרות להישאל על הדבר, ממילא לא שייך לומר שיש כאן ברכה לבטלה, אלא גם כאשר נשאל יש כאן קיום המצוה וממילא הברכה נשארת במקומה.

עוד מצאנו לגאון רבי יהונתן אייבשיץ בכרתי ופלתי (יו"ד סימן יט פלתי ס"ק ו), שהסתפק במי שהתחיל לשחוט בהמה אחת ובירך על השחיטה ונטרפה, וכתב לדמות זאת למי שבירך על פרי ונפל מידו, ושוב כתב דלא דמי, ששם הברכה היה שיאכל הפרי, וכיון דנאבד הפרי, ברכתו ומחשבתו לריק, אבל כאן היה ברכה לקיים מצות שחיטה, וכיון דהוא שחט הבהמה כדין ודת, רק היתה טריפה, הוא מצות שחיטה קיים, דכך המצוה לשחוט, ולא לחוש דילמא ימצא טריפה, דמוקמינן אחזקת כשרות, וא"כ עבד מצוה, ואף דנטרפה ומחוסר הנייתו, מ"מ מצוה לא זזה ממקומו, ואף הוא בירך על המצוה, וכדין בירך, עכ"ד. ובשו"ת עמודי אש (הנ"ל באות א) למד דדעת הפלתי שבכל מצוה שהתבטלה לא נעשית למפרע הברכה לבטלה, ודחאו השד"ח (דין בד"ה גם) דשפתיו ברור מללו דלא קאמר הכי גבי בהמה שנשחטה, כיון ששורת הדין לשחוט ולברך ולסמוך על חזקה ורובא דליתא קמן ולא לחוש שמא היא טריפה.

9. ברכה לבטלה כשמתבטל הדבר למפרע

ואמנם לגבי שאלה על תרומות ומעשרות וכדומה, המתבונן יראה דהתם הוא נושא שונה במהותו מכל הנידון כאן של ברכה על מצוה שלא נעשית, כיון ששם בעת הברכה עשה המצוה כדת וכדין, ורק שלאחר מכן נשאל על הדבר ועוקרו למפרע. וכאן באנו לדון בגדר ביטול מעשה ועקירתו למפרע, וראיתי בגנזי שעמד בזה ידידי הגאון

רבי יוסף משדי שליט"א בקובץ אליבא דהלכתא (גיליון 27 עמ' לב), שהנה ידוע בעולם הישיבות הגדר של "מכאן ולהבא ולמפרע", דהיינו שכל מה שחל הדבר למפרע זה בהנהגה שלנו מכאן ולהבא, אך בנוגע למה שכבר היה אין הדבר מתבטל. ויסוד הדבר נמצא בדברות רבינו הגר"ח מבריסק בחידושו על הרמב"ם (פ"ב מאישות ה"ט) בהא דלאחר מיאון מותר הוא בקרובותיה ומותרים קרוביו בה ובכל זאת הוא זכאי במציאתה ובמעשה ידיה והפרת נדריה, והיינו טעמא שזכויות אלו הם מכח מה שהוא היה נשוי לה וזה לא מתבטל, עיי"ש. ואמנם הביא להקשות דהא אמרינן דבכה"ג הוו ביאותיו בעילת זנות, אלמא גם מה שעבר משתנה כעת. ראה מה שתירץ בזה מו"ר ידידי הגאון דבר משה רוזמרין (גיטין פרק ד אות פו) שליט"א, וצ"ע. וראה עוד מה שהעמיק בענין זה הכהן הגדול בשערי יושר (שער ב פרק ט ושער ז פרק יח) ואכמ"ל.

ובשו"ת חתם סופר (יו"ד סי' רנג) נשאל בדין גר קטן שמטבילין אותו על דעת בית דין, אם יברך על הטבילה, הואיל ובידו למחות, ונמצא דהוא ברכה לבטלה למפרע, וכתב דמוחזק לן בודאי שלא ימחה, דרובא דרובא אינם מוחים, שאל"כ לא היה מועיל הזכיה עבורם בקטנותם. והוסיף, הגע עצמך המפריש תרומה לא יברך, דילמא מתשיל עלה והוה ליה ברכה לבטלה. ומבואר דסבירא ליה דאכן הוי ברכה לבטלה, אלא דמעיקרא לא חיישינן לה, וצ"ע. ועכ"פ להאמור יש לדקדק ששני הנידונים הנזכרים כאן המה בדבר שכבר נעשה לגמרי ורק שיש אפשרות לחזור מזה ולעוקרו למפרע. וראיתי בשו"ת יביע אומר (ח"א יו"ד סימן כא אות ג) שהביא דבריו והסתעף לדון בזה לגבי הפקעת קידושין, והביא כדרכו בקודש למדברים בזה, וסיים (שם בהערה) שמכל האחרונים אין מי שיפקפק מטעם שבביטול הקידושין והפקעתם הו"ל הברכות לבטלה. ועל כרחך לומר שאין בכיוצא בזה חשש ברכה לבטלה. ובמוסגר כתב דלא דמי למיאון דהתם הכי תקינו רבנן, ולא ביאר מה אהנו לן רבנן, וכי התירו לגרום ברכה לבטלה, אכן יש לומר כאמור שתיקנו שיתבטל רק 'מכאן ולהבא ולמפרע' ולהכי לא הוי ברכה לבטלה, ועיין בזה.

תקציר המענה: יש לנו לברר בכל הנושא של ברכה, איך מתייחסים לברכה על דבר שלבסוף לא נעשה, האם זה נחשב למפרע ברכה לבטלה כיון שלמעשה לא היה לברכה על מה לחול, או דילמא כיון שבשעה שבירך היה זה על דעת לקיים מצוה אין כאן ברכה לבטלה. ומצאנו בריטב"א בחולין שאם בירך על נטילת ידיים ונמלך שלא לאכול, לא הוי ברכה לבטלה. מאידך ידועה תשובת הרשב"א שכל מצוה שתלויה באחרים כגון צדקה וכדומה שהיא תלויה בתברו, ואפשר שלא יתרחצו חברו והמעשה בטל, לא תיקנו עליה ברכה. ולכאן מבואר שהוא חולק וסובר דהוי ברכה לבטלה. כעין זה מצאנו בתוספות כתובות שביארו מדוע אין זבה מברכת על ספירתה כמו שמברכין על ספירת העומר, ותיצאו שאין מברכין אלא ביוכל שמברכין בית דין בכל שנה שלעולם יוכל למנות כסדר וכן עומר אבל זבה שאם תראה תסתור אין לה למנות. ומבואר יוצא כאמור, שכאשר המצוה עצמה תתבטל לא תקנו ברכה. ואמנם יש לדחוק ברשב"א ובתוספות, דלא קאמרי שנמצאת 'ברכה לבטלה' אלא רק שנמצא 'המעשה בטל', ושפיר מודו שאין כאן ברכה לבטלה מכיון שהאדם בירך על דעת לעשות המצוה ומה שאח"כ לא יכל לעשותה אין זה מחשיבה מעיקרא לבטלה, אבל מכל מקום לבסוף במציאות לא היה כאן מעשה מצוה, ולכן למעשה אין לתקן ברכה על כזה מעשה מצוה. והנה החתם סופר הקשה על הרשב"א ממה שמברכים ברכת האירוסין ולא חוששים שמא האשה המתקדשת תחזור בה אחר הברכה קודם הקידושין, ותיירץ שכונת הרשב"א שכל מצוה שהיא לטובת חבירו ואם יצא חבירו שלא לקבל אותה טובה אין כאן מצוה, משא"כ פ"ר אינה לטובת האשה אלא חוב שהטיל עליו הקב"ה למצוא אשה שתנישא לו, ואם לא ימצא אשה הרי הוא חשב לעשות מצוה ונאנס ולא עשה. ועוד חילק דלא קאמר הרשב"א להך כללא אלא בברכת המצוות, שאינו יכול לומר 'וציונו' על מצוה כזו שאין בידו לקיימה, משא"כ בברכות שבה והודא. למהלך השני של החת"ס לא מיושב שהרי גם נט"י היא ברכת המצוות. ואולם עצם המהלך הראשון נסתר מדברי התוספות דחזין בהו שלא רק במצוה לחבירו אמרינן הכי, אלא גם במצוה דרמי אנברא נופיה לא תיקנו עליה ברכה כאשר אפשר שתתבטל המצוה. אולם מצינו מפורש בשו"ע שאם נטל בידו פרי לאכול ובירך עליו ונפל מידו ונאבד או נמאס, שצריך לומר בשכמל"ו על שהוציא שם שמים לבטלה. אלמא כל שלבסוף התברר שבירך לחינם ולא חלה הברכה, הרי היא ברכה לבטלה. וחזין שגם בברכה שלא אומרים בה 'וציונו' וגם כשאין זה מצוה לחבירו, בכל זאת כאשר הדבר מתבטל אזי נעשית הברכה לבטלה למפרע. ולכאורה זה דלא כהריטב"א. אכן נראה לפקפק בעצם ההבנה בדעת הריטב"א, דכל שבשעת הברכה כוונתו לשם מצוה, אף דאח"כ נמלך, בתר שעת הברכה אוליין, והיא היתה לצורך שהרי אז היה דעתו לאכול. שהמעין במקור הדברים בחידושי הריטב"א יראה שכתוב שם טעם אחר, והוא משום שבנט"י באמת הייתה כאן מצוה שעליה חלה הברכה, שבתחילה נטל ידיו בשביל לאכול ועל נטילת ידיים זו חלה הברכה, ולא אבפת לן שלבסוף החליט שלא לאכול. ממילא אין ללמוד מזה למי מברך על איזה מעשה מצוה או דבר הנאה ולבסוף לא עושהו, שבוה שפיר נראה שזה ברכה לבטלה, ואם היה אנוס אזי זה ברכה לבטלה באונס. שמוספק אם יאכל כשיעור המחייב בנטילת ידיים, ודוק. וגם יש לברר מדוע לא אמרינן שגם אם נטל על דעת לאכול וקודם שבירך החליט שלא לאכול, יצטרך לברך על נטילה זו, שהרי בשעה שנטל היה זה מעשה מצוה שנטל ידיו לטהרם כדי לאכול. ודוק. ועכ"פ מעתה לק"מ מדברות הרשב"א והתוספות דסבירי שאין מברכים על מעשה שיכול להתבטל, אלא שבתוספות יש חידוש שאפילו שבדאי הובה תתחיל במצוה ותספור ורק שיש חשש שלא תזכה להשלים את הספירה, גם בזה לא תקנו לברך. ודוק מדוע זה לא דומה לנט"י, ומאידך צריך ליישב מאי שנא זה מספירת העומר לפי שיטת הבה"ח דבעינן תמימות ואם חיסר יום אחד יותר אינו יכול להמשיך לספור, והתבאר בפנים החילוק בין הדברים בכמה אנפין. ועיי"ש גידון האם כשבאמת התחיל במצות הספירה ואח"כ הפסיק יש כאן ברכה לבטלה או לא. משם והלאה הסתעפנו לכמה נידונים, כגון: א ברכת 'המפיל' וברכת 'לישב בסוכה' על שינה שיש חשש שלא יירדם. ב ברכה על הדלקת נרות על דעת לחזור לישון בבית ולבסוף אינו חוזר לשם, האם גורם ברכה לבטלה. ג מי שנטל ידיו בצום ובירך ענט"י וכעת אווזו שאסור לו לאכול, האם לפי הריטב"א נמי אין ברכתו לבטלה או שיש חילוק בין הנידונים. ד מי שהפריש תרומה בברכה ואח"כ נשאל על כך ומבטל את ההפרשה, האם למפרע נעשית הברכה לבטלה. ה מי ששחט בהמה ובירך על השחיטה ונתנבלה או נמצאת טריפה. וכתבנו לחלק בין הדברים, רדה אל פי הבאר ותראה כל האר"ש ותרו"צ.